

نسخ خطی در وین

■ فریبا افکاری

دانشجوی دکتری علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه تهران

سمینار در نوع خود، هم از حیث شرکت‌کنندگان و هم از حیث موضوع خاص آن که نسخه‌شناسی فارسی است، بی‌نظیر می‌باشد. این سمینار با همکاری طرف‌های ایرانی «مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب» و نامه بهارستان و با حمایت دانشگاه تهران (کتابخانه مرکزی و مؤسسه باستان‌شناسی)، سازمان اسناد و کتابخانه ملی، مرکز اسناد آستان قدس رضوی (مشهد)، بنیاد دایرةالمعارف بزرگ اسلامی و مجمع ذخائر اسلامی قم و با همکاری کتابخانه ملی اتریش، آرشیو دولتی اتریش و انجمن ایران و اتریش در وین برگزار شد.

مدتها پیش از برگزاری سمینار، شرکت‌کنندگان ایرانی با توجه به فعالیت‌های علمی منتشره و پژوهش‌های نسخه‌شناسی شناخته‌شده خود از سوی فرهنگستان علوم اتریش دعوت شده بودند و هر یک مقاله‌ای را با توجه به موضوع سمینار انتخاب و چکیده‌های خود را ارسال کرده بودند و پس از اخذ ویزا و دریافت دعوت‌نامه سی‌ام شهریور عازم کشور اتریش شدند. در این سمینار ۲۰ سخنران حضور داشتند که از آن میان ۱۴ سخنران ایرانی و بقیه از کشورهای فرانسه، هلند، انگلستان، روسیه و تاجیکستان بودند و ۳۲ نفر نیز شرکت‌کننده غیرسخنران بودند که خود از صاحب‌نظران و نسخه‌شناسان اروپایی و آمریکایی به حساب می‌آیند که در مباحث و سخنرانی‌ها با طرح سؤالات در بخش پاسخ و پرسش نظرات خود را با سخنرانان در میان گذاشتند. در مجموع ۶۰ نسخه‌شناس در فضایی ساده و صمیمی و البته تخصصی طی پنج روز به طرح مباحث نسخه‌شناسی فارسی پرداختند. و روز پایانی نیز به درخواست پروفیسور فراگنر^۱ جمع‌بندی و

سمینار تابستانی نسخه‌شناسی فارسی بیست‌ودوم تا بیست‌وششم سپتامبر/ یکم تا پنجم مهر با حضور استادان و کارشناسان برجسته‌ای از ایران و جهان در فرهنگستان علوم اتریش در وین برگزار شد آنان نتایج پژوهش‌های خود را به زبان فارسی و انگلیسی و در موضوع نسخه‌شناسی نسخه‌های خطی فارسی ارائه کردند.

تاکنون سمینارهای بین‌المللی متعددی در حوزه ایران‌شناسی در اروپا و آمریکا برگزار شده است و چندین سمینار تخصصی نسخه‌شناسی نیز درباره نسخ خطی فارسی و عربی با حضور نسخه‌شناسان برجسته برپا شده است اما این

به‌دست دانشمندی از همان سرزمینی که این آثار ادبی و هنری از آن برخاسته‌اند، تألیف شده است.» این فهرست را استاد ایرج افشار با عنوان فهرست دست‌نویس‌های فارسی در کتابخانه ملی اتریش و آرشیو دولتی اتریش در وین با همکاری انتشارات فرهنگستان علوم اتریش (وین، ۲۰۰۳م) و مؤسسه نشر فهرستگان (تهران ۱۳۸۲ ش) منتشر کرد (شکل ۱) و در همان سال جایزه کتاب سال جمهوری اسلامی ایران را به خود اختصاص داد و ایرج افشار بزرگوارانه وجه مادی این جایزه را به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران بخشید تا صرف خرید و گردآوری نسخه‌های خطی شود.

در بازدید از کتابخانه ملی اتریش، بازدیدکنندگان از توضیحات کارشناسان مرمت کتابخانه نیز بهره برده و با روش‌های حفظ و نگهداری و مرمت نسخه‌های خطی فارسی آشنا شدند. در این بازدید آقای اشکوری چند جلد از فهرست‌های تازه انتشار یافته مجمع ذخائر اسلامی را به این کتابخانه اهدا کردند.

یکی از برنامه‌های جنبی این سمینار که در روز پایانی برگزار شد، رونمایی از کتاب مجموعه مقالات ایران‌شناسی و مطالعات ایرانی بود (شکل ۲) که به‌مناسبت شصت‌وپنجمین سال تولد پروفسور فراگنر، رئیس انستیتوی ایران‌شناسی اتریش، چاپ و منتشر شده بود. این کتاب که دارای مقالات متنوعی در موضوعات ادبیات، فلسفه، تاریخ، ایران‌شناسی و ... است، به پاس قدرشناسی از زحمات و تلاش‌های علمی پروفسور واگنر از سوی محققان و ایران‌شناسان جهان به وی تقدیم شده است. محققان شرکت‌کننده ایرانی نیز

جلسه پایانی سمینار به‌عهده چهار زن ایرانی، نگارنده این سطور، خانم پریسا کرم‌رضایی، سوسن اصیلی، و خانم دکتر منیژه بیانی نسخه‌شناس و فهرست‌نگار مجموعه خلیلی در لندن واگذار شد که با تحلیل مقالات سمینار و دسته‌بندی و بحث درباره آنها به پایان رسید.

در کنار برگزاری سمینار، دو بازدید مهم از آرشیو دولتی اتریش و کتابخانه ملی اتریش نیز صورت گرفت که فرصتی مغتنم برای آشنایی شرکت‌کنندگان با چگونگی حفظ و نگهداری و سرویس‌دهی منابع کتابخانه‌ای به‌ویژه نسخ خطی و اسناد بود.

در آرشیو دولتی اتریش که مهم‌ترین مرکز نگهداری اسناد اتریش به‌شمار می‌رود، اسنادی از کشورهای مختلف به‌ویژه عثمانی و ایران نگهداری می‌شود که نمونه‌های ایرانی آن به حاضران نشان داده شد. این آرشیو همچنین دارای نسخ خطی متعددی از جمله به زبان فارسی است که با توضیحات استاد ایرج افشار بازدیدکنندگان از جزئیات آن مطلع شدند و از نزدیک به مشاهده آنها پرداختند.

کتابخانه ملی اتریش نیز که از قدیم‌ترین و باشکوه‌ترین کتابخانه‌های اروپا به‌شمار می‌رود، دارای مجموعه‌های چاپی کهن بسیار نفیسی است. این کتابخانه علاوه بر داشتن نسخه‌های خطی متعدد به زبان‌های فارسی، عربی، ترکی و زبان‌های دیگر، یک ویژگی مهم دیگری نیز برای ایرانیان دارد و آن اینکه، قدیم‌ترین نسخه خطی فارسی جهان به نام الایینه عن حقایق الادویة که در ۴۴۷ ق. و در موضوع داروسازی و گیاه‌شناسی نوشته شده است، در آن نگهداری می‌شود.

کتابخانه ملی اتریش (کتابخانه سلطنتی) در شهر وین دارای ۳۱۰ (رساله) نسخه خطی فارسی است. نسخ خطی عربی و ترکی آن را فهرست‌نگاران اروپایی قبلاً منتشر کرده‌اند. به‌گفته خانم اوا ایرلبیش^۲ مسئول بخش نسخه‌های خطی کتابخانه ملی اتریش «این اولین بار است که فهرست دست‌نویس‌های شرقی کتابخانه ملی اتریش

نسخ خطی از جنبه نسخه‌شناسی و کتاب‌شناسی می‌پردازد و اینکه چگونه فهرست‌نگاران و نسخه‌شناسان می‌توانند با دقت در ثبت و طبقه‌بندی برافزوده‌ها، اطلاعات جزئی و گاه منحصربه‌فردی را از نسخه‌ها استخراج کنند تا آنان را نسبت به سرگذشت، تاریخ و انتقال و تغییرات گذشته و حال نسخه آگاه گرداند.

برخی از این برافزوده‌ها شامل موضوعاتی چون یادداشت‌های سماع، بلاغ، مقابله، اجازات، و نقش آنان در شناخت اصالت، قدمت و نفاست نسخه، یادداشت‌های توضیحی و تحقیقی در معرفی کاتب، مؤلف، کتاب، برگ‌شماری، نقصان یا افتادگی برخی از ابواب و فصول و نونوشته‌ها و نیز کاربرد یادداشت‌های عرض در شناخت انواع اجزای نسخه مانند کاغذ، جلد، تذهیب و... مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

همچنین کاربرگه مخصوص ثبت برافزوده‌ها که نتیجه بررسی تعداد زیادی از یادداشت‌هاست، به‌منظور نقد و نظر نسخه‌شناسان برای نخستین بار عرضه و پیشنهاد می‌شود.

هریک کتاب‌ها و هدایایی از سوی مؤسسات خود به وی اهدا کردند تا در کتابخانه مؤسسه ایران‌شناسی وین مورد استفاده ایران‌شناسان و نسخه‌پژوهان قرار گیرد. خلاصه هفده سخنرانی این سمینار به شرح زیر است.

ایرج افشار (تهران): «نگاه پانورامیک به کدیکولوژی نسخه‌های خطی فارسی»

در گفتاری که عرض خواهد شد، نگاهی افکنده‌ام به‌طور «پانورامیک» نسبت به آنچه در نسخه‌شناسی امروز ایران اهمیت دارد، ناظر بر اینکه چه باید کرد که ضمن دربرداشتن فوائد فهرست‌نویسی، برای محققان قلمرو متن‌شناسی (بیشتر مراد تصحیح متون خواهد بود) هم مفید باشد. دست‌یافتن به چنان افقی که تمام جوانب مربوط به کدیکولوژی را دربرگیرد با توجه به آنکه نسخه‌های خطی فارسی از حیث زمانی درست هزار سال را دربرمی‌گیرد و از حیث جغرافیایی با تنوع‌های گوناگون اقلیمی، جامعه‌شناختی، هنری و حتی نژادی آمیخته است (از چین بگیرد تا دریابار مدیترانه و از کوه قاف بیابانگیر تا پای دامن هیمالیا). دگرگونی‌های خط و

فریبا افکاری (تهران): «کاربرد برافزوده‌ها در شناخت نسخ خطی»

برافزوده یا یادداشت، مطالب و نکاتی است که مؤلفان، مالکان یا مطالعه‌کنندگان بر برگ‌های آغازین یا پایانی نسخه‌ها کتابت می‌کرده‌اند و دارای موضوعات متنوع بسیاری است. این برافزوده‌ها به‌لحاظ نسخه‌شناسی و کتاب‌شناسی و گاه به‌اعتبار درک مسائل زمانی، اعم از اجتماعی، مذهبی و به‌طور کلی فرهنگی حائز اهمیت فراوانی هستند که از سوی فهرست‌نگاران کمتر مورد توجه دقیق قرار گرفته است. این مقاله به بررسی اهمیت کاربرد برافزوده‌ها در شناخت

نسخه‌های خطی هستند. از این میان نگارنده به‌عنوان نمونه تاریخ علم را مطرح می‌کنم که موضوع آن یافتن سرآغاز علوم مختلف از جمله ستاره‌شناسی، ریاضی، کیمیا و دیگر علوم است و اینکه کدام بخش از این علوم در چه زمان و مکانی شیوع داشته و در آن زمان علت این گسترش چه بوده و با چه هدفی به این علم پرداخته می‌شده است. این علم در مسیر جابه‌جایی چه دگرگونی‌هایی یافته است تا اینک به دست نسل کنونی رسیده است. نگارنده، به‌عنوان گردآورنده بانک اطلاعات نسخه‌های خطی ایران، تلاش می‌کند که این قابلیت بانک اطلاعات را در یافتن حلقه‌های گم‌شده تاریخ علوم مختلف را تشریح کند.

از بین مشخصه‌هایی که در فهرست نسخه‌های خطی به آن اشاره می‌شود، انجامه یا ترقیمه محل پیوند زمان و مکان است با موضوع و مضمون نسخه خطی که مورد توجه پژوهشگران میان‌رشته‌ای از جمله تاریخ علم است. آنگاه که کاتب خسته در آخرین سطرهای نسخه خطی زمان پایان یافتن کار خود، نام و مکان نوشتن نسخه را می‌نوشت یا هنگامی که خواننده نسخه یادداشتی بر کرانه از یک حادثه طبیعی مثل زلزله یا بیماری همه‌گیر و میزان تلفات آن می‌نوشت، شاید هیچ‌کدام نمی‌توانستند که این ثبت و ربط چه میزان در کشف حلقه‌های مفقوده علوم مختلف تاثیرگذار خواهد بود. ذکر نام مدارس و حوزه‌های علمیه یا مساجدی که در آن کتابت به‌صورت حرفه‌ای و مستمر انجام می‌شد، از دیگر نمونه‌های مهم است که پژوهشگران حوزه‌های مختلف علوم را یاری خواهد کرد تا با تجزیه و تحلیل این اطلاعات کنارهم‌قرار گرفته بتوانند به نتایج مطلوبی دست پیدا کنند.

بانک اطلاعات نسخه‌های خطی که تعداد قریب به سیصد هزار نسخه خطی را جست‌وجو می‌کند، می‌تواند از بین نسخه‌های رقم‌دار و کنارهم‌قراردادن و ترتیب زمانی و مکانی این نوع نسخه‌ها و پیوند آن به موضوع یا موضوعات موردنظر محقق، اطلاعات اولیه ولی گسترده و طبقه‌بندی‌شده را در اختیار محقق قرار دهد. تلاقی زمان و مکان در انجامه‌ها مانند

نشان و آرایه‌ها مرا بر آن می‌دارد که بیشتر به این سه مقوله بیردازم و با تکیه بر تجربه‌های دیداری خود عرض کنم که کدام مباحث اهمیتی بیش تواند داشت.

سوسن اصیلی (تهران): «بررسی و طبقه‌بندی نسخه‌های مصور موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران»

در کتابخانه مرکزی دانشگاه حدود ۱۱۶۷۰ نسخه خطی به ثبت رسیده است. در این مجموعه حدود ۶۰ نسخه مصور هست. نسخه‌های مصور بیشتر شامل کتاب‌های ادبی مانند شاهنامه، خمسه، لیلی و مجنون، خسرو و شیرین و یوسف و زلیخاست. بخش دیگری از این نسخ کتاب‌های عجایب المخلوقات و فتوح الحرمین می‌باشند. کتاب‌های علمی شامل آثار جغرافیایی مانند مسالک و ممالک و نزهة القلوب و کتاب‌های پزشکی مانند تشریح نیز در شمار نسخ مصور هستند. در مجموعه‌های مرقع نیز مجالس قابل توجهی به تصویر کشیده شده است.

ناصر گلباز (تهران): «نقش بانک اطلاعات نسخه‌های خطی ایران در گسترش تحقیقات میان‌رشته‌ای با نگاهی بر اهمیت نقش انجامه در این نوع تحقیقات»

از عوامل مهم در پیشبرد تحقیقات، شناسایی منابع تحقیق و دسترسی به آنهاست. کمبود و گاهی اوقات نبود این منابع موجب شده است که محققان کمتری تن به دشواری طاقت‌سوز این نوع پژوهش‌ها بدهند. علوم میان‌رشته‌ای که اخیراً بسیار مورد توجه قرار گرفته‌اند، از تلاقی دو یا چند علم ایجاد شده‌اند که نقش گسترده تحقیقات میدانی در این نوع علوم بسیار حیاتی است. تاریخ تمدن، تاریخ علم، جامعه‌شناسی، قوم‌شناسی، زبان‌شناسی و مانند آنها از جمله علوم هستند که بسیار نیازمند به مراجعه گسترده به

واژه به هر دو صورت «دُمادُم» و «دَمادُم» رایج بوده و هر دو نیز صحیح است.

در مواردی که یاد کردیم، ضبط واژگان از طریق جست‌وجو در اشعار برای ما روشن می‌شود، ولی موارد متعددی را سراغ داریم که واژه‌های خاص در قافیه شعرها به کار نرفته و چگونگی ضبط آنها بر ما روشن نیست. یا ضبط‌هایی را در برخی از منابع، مثلاً اشعار، می‌یابیم که نامتعارف و مشکوک می‌نماید.

در چنین مواردی ناگزیریم که برای اطمینان از یک ضبط، از راه‌ها و منابعی دیگر استفاده کنیم. یکی از بهترین منابعی که در این مورد به دست ما رسیده، نسخه‌هایی است که چگونگی تلفظ واژگان در آنها ضبط و حرکت‌گذاری شده است. متأسفانه اینگونه دست‌نویس‌ها تاکنون مورد بی‌مهری فرهنگ‌نویسان و البته مصححان قرار گرفته و حتی برخی از پژوهشگران، ضبط این نسخه‌ها را نادرست دانسته‌اند. در حالی که با تعمق بیشتر می‌توان دریافت که بسیاری از این ضبط‌ها، مواردی است که در برخی از مناطق رایج بوده و امروزه برای ما نامتعارف می‌نماید.

در این مقاله به چنین مواردی پرداخته شده و نگارنده متذکر شده که چگونه می‌توان با جست‌وجو و انتشار این دست‌نویس‌ها به صورت نسخه‌برگردان (فاکسیمیل) زمینه و مواد اولیه بررسی روی اینگونه موارد را در اختیار پژوهشگران قرارداد.

محسن جعفری مذهب (تهران): «اهمیت واتر مارک در سال‌یابی اسناد و نسخ خطی بی‌تاریخ»

در شناسایی و فهرست‌نویسی اسناد و نسخ‌های خطی، یکی از مهم‌ترین فقره‌های اطلاعاتی، تاریخ کتابت و صدور نسخه است. اگر سند و نسخه به‌ر دلیل تاریخی نداشت، فهرست‌نویسی سراغ دیگر قرائن موجود در ماده از قبیل نوع کاغذ، نوع خط، تزیینات، مهر مالک، یادداشت‌ها، ... می‌رود و معمولاً به تاریخی نزدیک به زمان کتابت یا صدور

یک نمودار موقعیت قرارگرفتن موضوع موردنظر را از لحاظ جغرافیایی و تاریخی مشخص می‌کند و امکان بررسی‌های میان‌رشته‌ای را که قبلاً به آنها اشاره شد، فراهم می‌سازد و این امید را زنده می‌کند که با دسترسی به این امکان تعداد بیشتری از محققان برای کشف رازهای ناگشوده فرهنگ و تمدن ایرانی اسلامی به سوی نسخه‌های خطی ایران که یکی از نمونه‌های ممتاز فهرست توصیفی و مفصل در جهان هستند و توسط فهرست‌نگاران برجسته ایرانی تهیه شده‌اند، سوق یابند و با کلید فهرست‌ها به گنج گرانبهای نسخه‌های خطی دسترسی پیدا کنند. اگرچه گاهی اوقات اطلاعات موجود در فهرست‌ها برای محققان میان‌رشته‌ای به‌عنوان یک تحقیق میدانی مفید بوده و جز موارد اندک نیاز به مراجعه مستقیم به همه نسخه‌های جست‌وجو نخواهد بود.

اکبر ایرانی (تهران): «اهمیت چاپ فاکسیمیل از لحاظ ضوابط نسخه‌شناسی و شناخت متن برای تصحیح متون فارسی»

مبحث ضبط و تلفظ واژگان فارسی، مقوله‌ای است پیچیده و به‌رغم تصور عمومی، بسیاری از زوایای آن هنوز ناشناخته مانده است. همچنین است رابطه رسم‌الخط فارسی با ویژگی‌های زبانی که باید مورد بررسی دقیق‌تر قرار گیرد.

بخش مهمی از دانسته‌های ما، از طریق جست‌وجو و بررسی واژگان در قافیه ادبیات و همچنین عبارات مسجع، به‌دست آمده است، اما گاهی نمونه‌هایی را می‌یابیم که در ضبط آنها دوگانگی دیده می‌شود. برای نمونه واژه «کژدم» که در برخی از گونه‌های زبانی به‌صورت «گژدم» ضبط و تلفظ می‌شود و هر کدام از نویسندگان ادوار پیشین، آن را با توجه به گونه زبانی خود موردبررسی قرار داده‌اند. یا برای ارائه نمونه‌ای از اختلاف‌نظرها در حرکت‌گذاری واژگان می‌توان از واژه «دمادم» یاد کرد که در برخی از نمونه‌ها، مثلاً با واژه «مردم» قافیه شده و در نمونه‌هایی دیگر، با واژگانی چون «محکم» یا «همدم». این موارد نشان می‌دهد که تلفظ این

را به‌عنوان یک منبع مستقل برای شناسایی متن نمی‌توان استفاده کرد، اما اینطور نیست.

در اوایل دوره قاجار، بخشی از یک مثنوی نوشته شاعری برجسته به نام فتحعلی خان صبا به‌صورت نقش برجسته بر روی تخته سنگی بر رودخانه ساواشی نزدیک فیروزکوه حک شده است. از آنجاکه این نقش برجسته در زمان حیات شاعر ساخته شده است، می‌توان به این نتیجه رسید که این نوشته یک نوشته اصیل است. این شعر، به قدرت رسیدن شاهان قاجار را از دوره میانه و پادشاهی فتحعلی شاه توصیف می‌کند. مقایسه میان این شعر نوشته‌شده بر روی سنگ و کاغذ مسائلی را که در بالا ذکر گردید، روشن می‌سازد.

نادر مطلبی کاشانی (تهران): «آداب رنگین‌نویسی در نسخه‌های خطی»

آنچه در این مقاله مجال طرح می‌یابد، شامل گزیده اشاراتی پراکنده است که در لابه‌لای متون درخصوص استفاده از رنگ‌ها آمده است؛ و این مقاله درصدد یافتن پاسخی به پرسش‌های زیر است.

ضرورت رنگین‌نویسی در نسخه‌های اولیه چه بود؟

در آغاز چه متونی به رنگین‌نویسی توصیه شده بود؟ چه بخش‌هایی از کتاب می‌بایست رنگی نوشته می‌شد؟ کاربرد این رنگ‌ها در منابع گوناگون (مانند نسخه‌های قرآنی، روایی، جغرافیایی، پزشکی و غیره) چگونه بوده است؟ رنگین‌سازها و رنگین‌فروش و رنگین‌نویس‌ها چه کسانی بوده‌اند؟

فرانسیس ریشارد (پاریس): «مهرها و نقش آن در شناخت نسخ خطی فارسی»

فهرست‌های جدید، به ارائه توضیح صحیح و دقیق و خواندن مهرهای موجود بر روی نسخه‌های خطی اهمیت زیادی می‌دهند. در ایران نیز کتاب‌های جدیدی درباره سنج یا

پاول لوفت (دورهام / نیوکاسل): «تشخیص اصالت اشعاری که در بعضی از اسناد و سنگ‌نوشته‌های دوره قاجار نقل شده است»

انتقال آثار شعرای فارسی و آنچه در کل درباره تاریخ دیگر آثار ادبی استفاده می‌شود، مسئله‌ای بسیار پیچیده و اغلب حل‌ناشدنی است. دلائل آن هم بسیار گوناگون و اغلب مربوط به این حقیقت است که این اشعار در زمان زندگی شاعر نگاشته نشده‌اند و بنابراین با انتقال شفاهی پیش از نگارش آنها بر کاغذ یا هر چیز دیگر، دست‌خوش تغییر می‌شده‌اند. این نوع نگارش متن بی‌شک در معرض مداخله انواع گوناگون عوامل می‌باشد. اما تا زمانی که یک اثر ادبی در نهایت بر روی کاغذ نگاشته شود، به‌واسطه منتقل‌کنندگان متن مثل استنساخ‌کنندگان، مجموعه‌دارها، مفسران، تغییرات زیادی در متن اصلی به‌وجود خواهد آمد. فاصله میان زمانی که شاعری هنوز در قید حیات است و لحظه‌ای که نگارش شعر وی انجام می‌شود، بی‌شک، نقش بسیار مهمی دارد. اما برای شناختن آنچه به آن اصل می‌گوییم، آنقدر نمی‌توان به آن اعتماد کرد. در آنچه بیان شفاهی گفته می‌شود موارد مختلفی به‌وجودآمده که موقعیت‌هایی که شعر در مجلس خواص یا عوام سروده شده را منعکس کند. اغلب همه شنوندگان در این مجالس یکی نبوده‌اند، بنابراین در موقعیت‌های مختلف برداشت‌های مختلفی هم به‌وجودمی‌آمده است، حتی زمانی که شاعر هنوز در قید حیات بوده و می‌توانسته بر چاپ (تصحیح) دیوان خود نظارت داشته، یا حتی در نسخه‌برداری متن خود شخصاً درگیر بوده است، باز هم به این معنا نبوده که این اثر نهایی است. مسئله بسیار دشوارتر می‌شود، اگر شعری در موقعیتی اداری سروده می‌شده است. همان‌طور که درباره بیشتر شعرای مدیحه‌سرا اینگونه بوده است و شعر بر روی چیزی غیر از کاغذ، مثل سنگ یا چوب حک می‌شده است. در این صورت تصحیح‌ها یا اضافات دیگر تقریباً غیرممکن است. این امکان وجود دارد که کسی تصور کند که چنین نسخه‌نگاری‌هایی

که بعضی از کاتبان یا مؤلفان - در صورتی که نسخه به خط مؤلف باشد - شیوه‌های منحصر به فردی برای ضبط تلفظ‌های کلمات برمی‌گزینند و اگر پژوهشگر امروزی با دقت این شیوه‌ها را بررسی نکند، چه بسا تصور نادرستی از ضبط‌های نسخه مورد بررسی خود به دست می‌آورد و با منعکس کردن آن به خوانندگان موجب گمراهی آنان می‌گردد. واج‌های فونم‌هایی^۳ که مشکل‌آفرین هستند، عمدتاً مصوت‌های کوتاه فارسی، مصوت‌های مجهول یعنی "O" و "E" و مصوت مرکب "ow" یا "aw" هستند. در میان صامت‌ها همزه و واو معدوله، یعنی "X^v" یا "X^w" مسئله‌سازند. البته مسئله «پ»، «ج»، «ژ» و «گ» و تعبیر حروفی که برای نشان دادن این صامت‌ها به کار می‌روند، یعنی «ب»، «ج»، «ژ» و «ک» نیز جای خود دارد.

تعبیر نادرست نشانه‌های زیر و زبری^۴ بارها موجب به دست دادن تلفظ‌های نادرست برای کلمات فارسی در دوره‌های مختلف شده است، چنانکه استاد دانشمندی مانند احمد بهمنیار که خود متخصص املائی فارسی بوده است، در چاپ کتاب *الاینة عن حقائق الادویة به پرتگاه بعضی از اشتباهات افتاده است* که در متن مقاله به آنها اشاره شده است. مثال‌های مقاله اساساً از کتاب *الاینة عن حقائق الادویة* گرفته شده است، اما گاه‌گاه از بعضی از نسخه‌های خطی دیگر نیز مثال آورده شده است.

علی صفری (تهران): «راهکارهای پیشنهادی برای طبقه‌بندی قلم‌های اسلامی با معرفی دو نمونه از قلم‌های مورد استفاده در نسخه‌های خطی فارسی»

«خطوط یا به عبارت درست‌تر: «قلم‌ها» نیز مانند بسیاری از عناصر کتاب‌پردازی دوره اسلامی دارای سیر تحول تاریخی بوده است. آشنایی با نسخه‌های خطی این دوره به خوبی نشان می‌دهد که هر کدام از قلم‌ها (خطوط) در دوره‌های متفاوت، دچار تغییر و تحول شده است و عناصر قلم‌ها در هر دوره،

مهرها و تفسیرهای تاریخی و فرهنگی - اجتماعی آنها به چاپ رسیده است. غیر از بعضی مهرهای کتابخانه‌ای خاص بیشتر مهرها، آنهایی هستند که در مکاتبات و اسناد اداری استفاده می‌شده‌اند. درجه اهمیت مهرها باید مشخص و توصیف شود؛ در بعضی از موارد مهرها نشان‌دهنده مالکیت و در موارد دیگر به نوعی تأیید و دلیل اصالت چیزی است. درباره نسخه‌های خطی فارسی، مجموعه بزرگی از این نسخه‌ها در دنیا وجود دارند که می‌توان آنها را به صورت عکسی چاپ کرد. نگارنده نمونه‌هایی را ذکر کرده و اهمیت دسترسی آسان و سازمان‌یافته فهرست‌نویسان به آنها را نشان داده است.

قنبرعلی رودگر (تهران): «حاشیه و حاشیه‌نویسی در نسخه‌های خطی»

این مقاله بر نسخه‌های خطی فارسی تأکید دارد، اما معانی، دلالت‌ها و کاربردهای حاشیه‌نویسی در نسخ خطی فارسی با نسخه‌های خطی عربی کمابیش یکسان است. از این رو در مقاله بر حواشی کتاب‌های فارسی و حواشی نسخه‌های عربی نیز مورد ملاحظه و بررسی قرار گرفته است.

در این مقاله همچنین سعی شده تا با توجه به دستورالعمل‌هایی که نویسندگان آثار قدیم برای حاشیه‌نویسان نوشته‌اند، میزان پای‌بندی عملی حاشیه‌نویسان به این دستورالعمل‌ها سنجیده شود. در این نوشتار بر بیان پیشینه و ذکر اولین نمونه‌ها از این نوع تلاش‌ها با استناد به منابع کهن تاریخی اشاره رفته و در پایان، سودها و مضرات هر نوع از انواع حاشیه‌ها و حاشیه‌نویسی‌ها بررسی شده است.

علی اشرف صادقی (تهران): «تعبیر درست نشانه‌های زیر و زبری در نسخه‌های خطی فارسی برای شناخت تلفظ مصوت‌ها و صامت‌های فارسی»

بعضی از نسخه‌های خطی فارسی از نظر ضبط تلفظ کلمات برای پژوهشگران امروز مشکلاتی را به وجود می‌آورند. بدین معنا

در نهایت بتوانیم اطلسی کاربردی برای شناسایی خطوط دوره اسلامی تدوین کنیم. در راهکارهای پیشنهادی در این مقاله، از خطوط واقعی موجود در نسخه‌های خطی استفاده شده و برای این کار، ضمن ارائه نمونه‌هایی از قلم‌های مختلف، دو نمونه از قلم‌های مورد استفاده در نسخه‌های خطی فارسی مورد بررسی قرار گرفته است. یکی از این قلم‌ها، قلم «ثلث» است که بیشترین میزان استفاده را در نسخه‌های کهن فارسی داشته است.

عمادالدین شیخ‌الحکمایی (تهران): «تأثیر دو اندیشه کهن در آرایه‌ها و کالبد نسخه‌های خطی»
ویژگی‌های کالبدی نسخه‌های خطی و نیز شیوه نگارش و آرایش کتاب، در بررسی‌های دقیق و جزئی‌نگر، همیشه با برخی از پرسش‌ها و ابهام‌ها همراه بوده است. هدف این مقاله، دسته‌بندی پرسش‌های مطرح شده در این زمینه، طرح چند پرسش تازه، و پیشنهاد و پاسخ برای دو دسته از این سؤال‌هاست.

در بخش نخست این مقاله با ارائه نمونه‌ها، و شواهدی مکتوب از دوره‌های مختلف فرهنگ اسلامی و ایرانی، وجود و استمرار دو اندیشه کهن و پایدار - دست کم - در ایران زمین به اثبات می‌رسد. این دو باور کهن اعتقاد به «نحوست تربیع» و پرهیز از استفاده از شکل مربع کامل، و اعتقاد به تقدس

نسبت به ادوار دیگر تغییراتی داشته است. همین‌طور کاربرد برخی از قلم‌ها را شاهدیم که در برخی از ادوار رواج بیشتری داشته و در ادوار دیگر از رواج آنها کاسته شده یا بلکه از میان رفته‌اند.

بر این مینا، می‌توان با شناسایی خصیصه‌های قلم‌های هر دوره و استفاده از این اطلاعات در مباحث نسخه‌شناسی، خط (قلم) نسخه‌ها را نیز به‌عنوان شاخصه‌ای مهم در شناسایی ادوار کتاب‌پردازی به کار گرفت.

متأسفانه تاکنون پژوهشی جامع و کارآمد در زمینه شناسایی و طبقه‌بندی انواع قلم‌های اسلامی انجام نشده است. آنچه نگاشته شده، معمولاً بر مبنای دانسته‌های سنتی و آموزه‌های خوشنویسان در ادوار متأخر بوده و این امر باعث شده است تا نسخه‌شناسان نتوانند طبقه‌بندی دقیقی برای خطوط اسلامی ارائه کنند.

از سویی باید توجه داشت که بسیاری از آثار مرتبط با این موضوع نیز صرفاً براساس نمونه‌های هنری هر قلم یا به عبارتی براساس آثار خوشنویسی پدید آمده و به همین دلیل، بخش عمده‌ای از نسخه‌های خطی دوره اسلامی مورد بی‌توجهی قرار گرفته است. این مطلب، به‌خصوص درباره نمونه‌های کهن خطوط (قلم‌ها) صدق می‌کند.

با توجه به آنچه ذکر شد، در این مقاله سعی شده است تا راهکارهایی برای طبقه‌بندی خطوط اسلامی پیشنهاد شود تا

میرزاییگ تبریزی صحاف

تعداد محدودی جلد کتاب با طرح‌های مینیاتوری طلاکوب، شناخته شده هستند. یکی از این نوع جلد‌ها با امضای صحافی به نام محمدزمان بن میرزاییگ تبریزی است. با در نظر گرفتن ویژگی‌هایی خاص فراوان آن، توانستیم دوازده مورد صحافی را که از سوی همین استاد صحاف یا حداقل در همان محل صحافی انجام شده است، بیابیم. اگرچه آنها به نسخه‌هایی تعلق دارند که منتشران در اواخر قرن پانزدهم تا اواخر قرن شانزدهم استنساخ شده‌اند، دلیلی وجود دارد که نشان دهد این جلد‌ها در دهه ۱۵۸۰ در کارگاه سلطنتی قزوین ساخته شده‌اند. این کارگاه مکانی بوده که کتاب‌های قدیمی زیادی را با اضافه کردن حواشی رنگی و مینیاتوری و صحافی جدید مرمت می‌کردند.

اولگا یاستریووا (سنت پترزبورگ): «در باره بعضی از عجایب مربوط به نسخه‌های خطی مجموعه ژنرال کنستانتین فون کافمن»

نسخه‌هایی که به عنوان بخشی از مجموعه کافمن در اختیار کتابخانه است، از جنبه‌های مختلف اهمیت دارد. این نسخه خطی یکی از مواردی است که به دستور حکمران ترکستان در طول سفر ارتش به خوقند جمع‌آوری شده است. این مجموعه که شامل آثار حماسی و بیشتر آن از فریدالدین عطار می‌باشد، سه اثر زردشتی دارد. اینکه این نسخه در اواسط قرن هفدهم در بخارا استنساخ شده، بسیار شگفت‌انگیز است. یکی از نوشته‌های پایانی نسخه این فرض را قوت می‌بخشد که آن به خواست یکی از اعضای خانواده‌ای قدرتمند از شیوخ جویباری نسخه‌برداری شده است.

همچنین مشترکات بسیاری میان این نسخه و نسخه‌های دیگری که در تاشکند و دوشنبه نگهداری می‌شود، وجود دارد. علاوه بر آن، این نسخه با توجه به اینکه تنها نسخه کامل از ارداویرافنامه زرتشت بهرام پژدو را در برمی‌گیرد، برای مطالعه بسیار اهمیت دارد.

پی‌نوشت‌ها:

1. Bert Fragner
2. Eva Irnich
3. Phonemes
4. diacritic signs

اعداد فرد و گرایش غالب به استفاده از این اعداد است. در بخش دوم، با بررسی برخی از بخش‌ها و ویژگی‌های نسخه‌های خطی (قطع، جلد، شکل کاغذ و تعداد اوراق کراسه‌ها، سرلوحه، انجامه، مینیاتور و...) تلاش شده است تا میان موارد یادشده و این دو باور ارتباطی ایجاد شود. در حقیقت نگارنده بر آن بوده است که نشان دهد باور به این دو اندیشه می‌توانسته است عامل اصلی برخی از رفتارهای این حوزه و پاسخی برای پرسش‌های یادشده باشد.

محمد وفادار مرادی (تهران): «شناخت کاغذ عصر سلجوقی با تکیه به نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی»

اگرچه ظهور و بروز کاغذ و کاغذسازی در میراث مکتوب ایران و اسلام، در قرن دوم قمری / هشتم میلادی شناخته شده و تنوع اسامی کاغذهای خراسانی در اواخر قرن سوم قمری / نهم میلادی غیرقابل انکار می‌نماید، اما به حق گسترش کاغذسازی در بلاد و شهرهای مرکزی و شرق و غرب جهان اسلام با دوره قدرت سیاسی سلسله سلجوقیان (قرون پنجم قمری / یازدهم و دوازدهم میلادی) مقارن بوده است. از این رو بررسی جامع کاغذ و کاغذسازی در این دوره ضرورت مسلم می‌نماید. **ای کاش خط یا کاغذی از نزد یار آید مرا**

گشت گرامی از آنکه یافت نشانت

(کاتبی شیرازی — ۸۳۸ ق.)

در این نوشتار سعی شده است ضمن شناسایی واژه کاغذ و آرایه‌های نگارش در متون منظوم به‌ویژه دواوین عصری و ضبط و استخراج آنها از طریق مطالعه‌شناسی و مقایسه با کاغذ نسخه‌ها و مصاحف شریفه و مورخ تحریرشده در دوره سلجوقیان در گنجینه کتابخانه امام رضا (ع) و طبقه‌بندی آنها بر اساس جنس الیاف تشکیل‌دهنده و بعضاً اسامی آنها، مناطق و شهرهایی که صنعت کاغذسازی در آنها شایع بوده، شناسایی و انواع و اقسام کاغذهای موجود، معرفی تا کمک و یآوری هرچند اندک باشد در شناخت ویژگی‌های کاغذهای قرن پنجم و ششم قمری و مقدمه تحقیق جامع و پژوهش کامل نگارش‌های بعدی در این زمینه فراهم آید.

اولگا واسیلیوا (سنت پترزبورگ): «نگاهی چند در مورد جلد‌های طلاکاری شده در ربع آخر قرن شانزدهم میلادی و جلدسازی محمدزمان بن